

שם הסטודנטית: הגר ספירו-טל

”מורפולוגיה עירונית, התנהגות מרחבית ושכונות מגורים נתפשות: המקרה של תל אביב-יפו”.

המחקר בוחן את השפעת המורפולוגיה של סביבה עירונית (תבניות צורניות של רשת הרחובות ותפרושת שימושי קרקע) על תפישה והתנהגות מרחבית של קבוצות אוכלוסייה בעיר תל אביב-יפו וזאת באמצעות שלושה תחומי מחקר: היבדלות במגורים; מיפוי קוגניטיבי ושכונות נתפשות; ומורפולוגיה עירונית.

המחקר מתמקד באוכלוסייה הערבית ובאוכלוסייה היהודית, כאשר ניתוח זו האחרונה כולל התייחסות בעיקר לאוכלוסייה הוותיקה, אך גם לאוכלוסייה שהגיעה לישראל מחבר העמים במהלך שנות התשעים.

שאלות המחקר

1. כיצד התכונות המורפולוגיות של הסביבה העירונית מעורבות בהתגבשות שכונות נתפשות (סביבת המגורים הנתפשת כשכונת מגורים)?

2. כיצד התכונות המורפולוגיות של הסביבה העירונית מעורבות באופן ההתנהגות המרחבית?

3. האם שכונות נתפשות באופן שונה על-ידי קבוצות חברתיות שונות? האם, למשל, האוכלוסייה מחבר העמים והאוכלוסייה הערבית תופשות את שכונת מגוריהם בצורה שונה מהאוכלוסייה היהודית הוותיקה, או האם קיימים עקרונות של סדר מרחבי שאינם תלויי תרבות, דת או אתניות?

המתודולוגיה של המחקר

המחקר נערך בשמונה שכונות בעיר תל אביב-יפו שנבדלות ביניהן בהרכב האוכלוסייה ו/או בתכונות המורפולוגיות שלהן. ההיבט ההתנהגותי וההיבט הקוגניטיבי-תפישתי מתבססים על ראיונות עומק שנותחו באמצעות ניתוח תוכן, על שאלונים שהופצו בקרב תושבי השכונות ונותחו באמצעות סילום רב-ממדי (שיטת Q-analysis), על תיחום גבולות שכונת המגורים הנתפשת ועל מפות קוגניטיביות שאותן

התבקשו המרואיינים לשרטט. הניתוח המורפולוגי מתבסס על גישת תחביר המרחב (space syntax) ועל ניתוח מפות צירים.

מסקנות עיקריות

הקשר בין מורפולוגיה של השכונה לבין תפישה והתנהגות מרחבית

אופן פיזור שימושי הקרקע בשכונה והתבנית הצורנית של רשת הדרכים המאפיינת אותה יוצרים מרחב התנסותי, העשוי להשפיע על סוג הייצוג הקוגניטיבי של סביבת המגורים. כך למשל, פיזור מרחבי של שימושי הקרקע מוביל, בדרך כלל, למרחב התנסותי גדול יותר של התושבים ובתוך כך לייצוג של מרחב גיאוגרפי גדול יחסית. מהמחקר עולה כי בשכונה המאופיינת על ידי תבנית צורנית אורתוגונלית (המוגדרת בעבודה זו כתבנית צורנית פתוחה שעשויה לעודד מרחב התנסותי גדול) נוטים התושבים לייצג קוגניטיבית אזור מגורים גדול יחסית ולתחם שכונות מגורים סובייקטיביות המשתרעות על טריטוריות גדולות יחסית. בנוסף, נמצא קשר בין תבנית צורנית אורתוגונלית של השכונה לבין פיזור פונקציות השירות והמסחר בה. בשכונות המאופיינות על ידי תבניות הכאוטית והציורית (תבניות צורניות המוגדרות בעבודה זו כסגורות שעשויות לא לעודד מרחב התנסותי גדול) נוטות פונקציות אלו להתרכז באזור מסוים בשכונה. יש לציין שלא נמצא קשר בין מיקום המגורים של התושב בשכונה לבין הייצוג הקוגניטיבי וגודל הטריטוריה של שכונת המגורים הסובייקטיבית. כלומר, לתושבים המתגוררים בשולי השכונה או במרכזה עשויות להיות שכונות סובייקטיביות דומות.

הקשר בין השתייכות קבוצתית לתפישה והתנהגות מרחבית

נמצא שהמרחב ביפו נתפש על-ידי תושבי האזור מקרב הקבוצות היהודית הוותיקה והערבית כמאופיין על-ידי תכונות חברתיות. האינדיקציה למרחב סובייקטיבי בעל תכונות חברתיות מקבלת ביטוי במפות הקוגניטיביות המתמקדות יותר באלמנטים חברתיים (כגון מיקום מגורים של משפחה וחברים ומיקום מקומות מפגש ומוסדות קהילתיים) ובתיחום השכונה הנתפשת, הכוללת לעתים לא רק את אזור המגורים, אלא גם מקומות בעלי ערך היסטורי-סימבולי ו/או חברתי.

מהמחקר עולה שרבים מקרב האוכלוסייה הערבית מרגישים שייכים לאזור נרחב ולרוב כל פעילותם מתרכזת ביפו עצמה, אך מרחבם ההתנסותי הגדול אינו בא לידי ביטוי במפות קוגניטיביות של אזורים גיאוגרפיים גדולים. לעומת זאת, בקרב האוכלוסייה מחבר העמים, אשר הביעה תחושות זרות במרחב

הישראלי, קיימת נטייה ברורה למרחב התנסותי המשתרע על-פני מרחב גיאוגרפי קטן ובהתאם גם המרחב הנתפש כשכונת מגוריהם קטן יחסית.

ככלל, נמצא מתאם בין תפישה שלילית כלפי הסביבה, הרכבה חברתי וסגירות קבוצתית לבין ייצוג קוגניטיבי של אזור גיאוגרפי קטן.

בקרב האוכלוסייה היהודית הוותיקה המפות הקוגניטיביות ותיחומי השכונה הנתפשת כוללים אזורים גיאוגרפיים גדולים יותר. המפות ששרטטו תושבי השכונות ההומוגניות מקרב אוכלוסייה זו כוללות התייחסות הן לרשת הדרכים והן לפונקציות מרחביות ותיחום השכונה כולל לרוב אזור גיאוגרפי גדול בעוד שהמפות ששרטטו תושבי השכונות ההטרוגניות מקרב אוכלוסייה זו כוללות התייחסות ניכרת לפונקציות מרחביות ותיחום השכונה כולל לרוב אזור גיאוגרפי קטן יותר.

ככלל, עולה מהמחקר שתושבי השכונות ההומוגניות מתייחסים בצורה ניכרת לסוגיות פיזיות-מרחביות (כגון תשתיות ושטחים פתוחים) בעוד שתושבי השכונות ההטרוגניות מדגישים סוגיות חברתיות (כגון מתח בין-קבוצתי ואינטראקציה).

בחינת ההשערות שהוצבו במחקר זה

ההשערה הראשונה של המחקר היא שלתכונות המורפולוגיות של הסביבה הבנויה השפעה על התגבשותן של שכונות נתפשות. מהמחקר עולה שתכונות אלה משפיעות על גודל השכונה הנתפשת. שכונות המאופיינות על ידי תבניות צורניות פתוחות משפיעות על שכונה נתפשת של אזור גיאוגרפי גדול, אך תבניות צורניות סגורות לא בהכרח משפיעות על שכונה נתפשת של אזור גיאוגרפי קטן. מיקום מבוזר של פונקציות שירותים ומסחר משפיע על המרחב ההתנסותי ולכך השפעה על שכונה נתפשת הכוללת אזור גיאוגרפי גדול יותר. מהמחקר עולה שישנם משתנים נוספים המשפיעים על היכולת לקבוע את גבולות השכונה כגון ייחודיות היסטורית ומאפיינים ייחודיים של השכונה ביחס לשכונות הסמוכות לה.

ההשערה השנייה של המחקר היא שלתכונות המורפולוגיות של הסביבה העירונית השפעה על התנהגות מרחבית. מהמחקר עולה כי ההתנהגות המרחבית נגזרת הן ממניעים חברתיים-תרבותיים-אתניים והן מתכונות הסביבה הבנויה. תפרושת שימושי הקרקע בשכונה והתבנית הצורנית שלה משפיעות, כאמור, על תפישה מרחבית וגם על החלטות מרחביות (היכן התושב בוחר להסתובב והסיבות לכך). בנוסף, התכונות המורפולוגיות משפיעות על היקף המרחב ההתנסותי של התושבים, ובתוך כך על מרחב האפשרויות למפגש בין-קבוצתי.

ההשערה השלישית היא שבני-אדם המשתייכים לקבוצות אתניות ותרבותיות שונות יתפשו את המרחב הגיאוגרפי-עירוני בכלל ושכונת המגורים בפרט באופן שונה, ולהבדל זה זיקה חזקה למרחב ההתנסותי של קבוצות אלו. שאלה זו נבחנה אל מול ההיבט המורפולוגי – האם השתייכות קבוצתית משפיעה על ההתנהגות המרחבית ותפישת המרחב יותר מאשר מאפיינים מורפולוגיים של הסביבה העירונית או שמא מאפיינים אלה משפיעים באופן ניכר יותר על התנהגות ותפישת מרחבית? ממצאי המחקר מצביעים על השפעה הן של ההשתייכות הקבוצתית והן של מאפיינים מורפולוגיים. לאוכלוסייה היהודית הוותיקה, כאמור, נטייה לכלול בשכונת המגורים הנתפשת על-ידה אזורים גדולים יותר, דבר הבא לידי ביטוי הן במפות הקוגניטיביות והן בתיחום גבולות השכונה. מנגד, בקרב האוכלוסייה הערבית קיימת נטייה הפוכה של שרטוט מפות קוגניטיביות של אזורים גיאוגרפיים קטנים ולעתים גם תיחום סובייקטיבי של אזורים קטנים. יש לציין שתחושת שייכות רגשית למקום לא בהכרח באה לידי ביטוי בייצוג קוגניטיבי של אזור גיאוגרפי גדול; בקרב האוכלוסייה הערבית במיוחד אפשר שתהיה תחושת שייכות לאזור גדול מזה המשורטט במפות הקוגניטיביות כשכונת המגורים. ההשערה השלישית מתייחסת לקשר בין גודל הסביבה העירונית הנתפשת והמיוצגת סובייקטיבית לבין העמדה כלפי ההרכב החברתי-אתני בשכונה. ההשערה קשורה למודל המוצע במחקר זה ולפיו המפות הקוגניטיביות מתחלקות לשני סוגים עיקריים: כאלו הכוללות מרחב גיאוגרפי קטן וכאלו הכוללות מרחב גיאוגרפי גדול. אלו הראשונות עשויות להיות מושפעות מתפישת עולם חברתית מדירה ואילו הסוג השני מתפישת עולם חברתית שאינה מדירה. ממצאי המחקר מלמדים, כאמור, על קורלציה בין פרשנות חברתית מדירה לבין מפות קוגניטיביות של ייצוג קוגניטיבי של אזור גיאוגרפי קטן. עם-זאת, תפישת כזו לא בהכרח מצביעה על תבנית צורנית סגורה של השכונה וההיפך (תבנית צורנית סגורה לא בהכרח מצביעה על ייצוג קוגניטיבי של מרחב גיאוגרפי קטן).

ממצאי המחקר מלמדים שהתבנית הצורנית של רשת הרחובות ותפרושת שימושי הקרקע משפיעות באופן דומה על ההתנהגות המרחבית של תושבי השכונה ללא קשר לשיוכם הקבוצתי. מכאן ניתן לקבוע כי יש דמיון בהתנהגות מרחבית, אך הבדלים בתפישת מרחבית: קבוצות האוכלוסייה מתנהגות דומה מבחינה מרחבית, בהתאם לתנאי הסביבה שבה הן פועלות, אך בה בעת הסביבה נתפשת באופן שונה, ככל הנראה עקב נסיבות היסטוריות וחברתיות ועקב הבדלים הנעוצים בתחושות התושב כלפי סביבת המגורים והרכבה החברתי.

לסיכום, שכונות נתפשות מושפעות משילוב של מרכיבים מורפולוגיים, תפקודיים, תפישתיים וחברתיים. מיקום אלמנטים תפקודיים בשכונה משפיע על נוכחות ותנועה של התושבים במרחבה ולכך השפעה ברורה על המרחב ההתנסותי של התושבים. ריכוז פונקציונאלי (מיקום שימושי קרקע בנקודה מרחבית מסוימת) מנתב את התושבים למרחב משותף. עם זאת, ביזור פונקציונאלי מעודד הגעה למקומות שונים בשכונה ומאפשר מרחב התנסותי המשתרע על פני שטח גדול ולא מאפיין מקום אחד מוגדר. תבנית צורנית פתוחה מאפשרת מגוון מסלולי הליכה ולפיכך חיי רחוב שוקקים יותר. ממצאי המחקר מראים, אפוא, שאף שכונות נתפשות באופן שונה על-ידי קבוצות אוכלוסייה שונות, אין קבוצות אלה נבדלות בהכרח בהתנהגותן המרחבית.